

RAMIĘ PRZY RAMIENIU?

**Żydzi w polskich dążeniach
niepodległościowych 1794-1918**

**Jewish involvement
in Poland's aspirations for
independence 1794-1918**

SHOULDER TO SHOULDER?

75 LAT
ŻYDOWSKI INSTITUTE
HISTORICZNY
יידישער היסטארישער
אינסטיטוט

**Żydzi w polskich dążeniach
niepodległościowych 1794-1918**

RAMIĘ PRZY RAMIENIU?

SHOULDER TO SHOULDER?

**Jewish involvement
in Poland's aspirations for
independence 1794-1918**

Copyright © for this edition by Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma,
Warszawa 2022

ISBN 978-83-66485-94-5

Tłumaczenie na język angielski i korekta przekładu / English translation and translation proofreading **Richard Biały M.A.**

Redaktorzy prowadzący / Leading editors **Joanna Pikuła, Anna Jaroszek**

Redakcja językowa / Editing **Aleksandra Żdan, Jolanta Rudzińska**

Korekta językowa / Proofreading **Sabina Wojtasiak**

Korekta techniczna / Technical proofreading **Barbara Milanowska (Lingventa)**

Projekt graficzny i skład / Graphic design and typesetting **Bartosz Tymosiewicz**

Skład wersji elektronicznej / Ebook by **Michał Latusek**

Na okładce wykorzystano fotografię *Zesłańcy aresztowani za udział w obchodach rocznicy śmierci Tadeusza Kościuszki* [Biblioteka Narodowa].

The cover features a photograph of *Deportees arrested for participating in the celebrations marking the anniversary of Tadeusz Kościuszko's death* [The National Library].

Dziękujemy Muzeum Niepodległości w Warszawie, Muzeum Narodowemu w Warszawie, Muzeum Narodowemu w Krakowie, Bibliotece Narodowej, Zakładowi Narodowemu im. Ossolińskich we Wrocławiu za udostępnienie skanów wybranych fotografii.
We wish to thank the Museum of Independence in Warsaw, the National Museum in Warsaw, the National Museum in Krakow, the National Library and the Ossoliński National Institute in Wrocław for providing scans of selected photographs.

Publikacja towarzyszy wystawie „Ramie przy ramieniu? Żydzi w polskich dążeniach niepodległościowych 1794-1918”, zorganizowanej w Żydowskim Instytucie Historycznym im. Emanuela Ringelbluma.

This publication accompanies the exhibition “Shoulder to shoulder? Jewish involvement in Poland’s aspirations for independence 1794-1918” organized by the Emanuel Ringelblum Jewish Historical Institute.

Kuratorzy wystawy / Exhibition curators **Jakub Bendkowski, Paweł Fijałkowski**

Dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Co-financed by the Ministry of Culture and National Heritage.

Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma
ul. Tłomackie 3/5, 00-090 Warszawa

Księgarnia internetowa / Online bookstore www.ksiegarnianatlomackiem.pl

Wydanie pierwsze / First edition

Spis treści / Contents

- 7**   **Wstępy / Introductions**
- 8**   Monika Krawczyk **Od wydawcy**
- 16**   Monika Krawczyk **A Word from the publisher**
- 24**   Jakub Bendkowski **Wstęp kuratorski**
- 28**   Jakub Bendkowski **The curator's introduction**
- 35**   Paweł Fijałkowski **Integracja – patriotyzm – walka.
Warszawscy Żydzi a sprawa polska do połowy XIX wieku**
- 67**   Paweł Fijałkowski **Integration – patriotism – struggle.
Warsaw's Jews and the Polish cause up to the mid-nineteenth century**
- 105**   Marek Gałęzowski **„...i my polską ziemię kochamy, jak panowie”.
Żydzi w powstaniu styczniowym i na katordze syberyjskiej**
- 141**   Marek Gałęzowski **“...and we love our Polish homeland as much as you”.
Jews in the January Uprising and those deported to Siberia**
- 181**   **Katalog dzieł, część I / Catalogue of the works, part I**
- 263**   Jakub Bendkowski **Aleksander Lesser. Malarz historyczny, historyk,
inventaryzator**
- 279**   Jakub Bendkowski **Aleksander Lesser. Painter and recorder of history**
- 297**   **Katalog dzieł, część II / Catalogue of the works, part II**
- 354**   **Noty biograficzne autorów**
- 355**   **Brief biographies of the authors**
- 356**   **Spis dzieł / List of the works**

Wstępy

Introductions

Od wydawcy

Oddajemy do rąk Czytelników katalog wystawy *Ramię przy ramieniu? Żydzi w polskich dążeniach niepodległościowych 1794–1918*, prezentowanej od 10 listopada 2022 roku w Żydowskim Instytucie Historycznym im. Emanuela Ringelbluma. Jest to już druga wystawa, która odbywa się w cieniu trwającej moskiewskiej inwazji na Ukrainę. Planując ekspozycję, nie wiedzieliśmy oczywiście, że na wschodzie wybuchnie wojna i będziemy musieli znów konfrontować teraźniejszość z odległą przeszłością. Tłem do mimowolnej analizy bieżących wydarzeń staje się wiek XIX i realia walki o niezawisłość Polski rozczłonkowanej rozbiorami z lat 1772, 1792 i 1795. Droga do niepodległości prowadziła przez całe XIX stulecie aż do 1918 roku i została naznaczona daniną krwi wielu pokoleń ludzi zamieszkujących te ziemie. Przez większość tego okresu Żydzi polscy i litewscy (z ziem Rzeczypospolitej Obojga Narodów) nie odgrywali pierwszoplanowej roli w wysiłku wyzwolenczym. Pod koniec tego procesu okazali się jednak lojalnymi obywatelami II Rzeczypospolitej. Tą wystawą i publikacją dajemy wyraz pamięci i wdzięczności za dar wolności.

W roku 2023 przypada 160. rocznica wybuchu powstania styczniowego. Był to ostatni w XIX wieku wielki zryw narodowy, w którym wzięło udział także wielu Żydów. Niektórzy walczyli z bronią w ręku, inni udzielali wsparcia finansowego, organizacyjnego, w zakresie wywiadu czy dyplomacji. Nie wszyscy zdołali wyjść z tych zawirowań bez uszczerbku i nie wszyscy dostali medale od Niepodległej. Cywie Urbach napisała do Józefa Piłsudskiego w 1931 roku (relacja zawarta w wyborze źródeł w opracowaniu Jolanty Żyndul):

[...] podczas powstania [1863 roku – M.K.] jako młoda dziewczyna zamieszkiwałam w Pińczowie i z narażeniem życia ja i moi rodzice przechowywali powstańców w naszym domu oraz w bóżnicy, przebijając ich w ubiory żydowskie i w ten sposób ratując ich od niechybnej śmierci. Szczęśliwą jestem, że dożyłam zmartwychwstania Polski, lecz moim największym marzeniem jest być osobiście przedstawioną Jaśnie Wielmożnemu Panu Marszałkowi, o co ośmielam się prosić.

Propagowanie wiedzy o wieku XIX jest ogromnie istotne także ze względu na tragiczne sploty wydarzeń w kolejnym stuleciu, które z kolei ukształtowało nasze pokolenia. Zrealizowany przez niemieckie Niemcy upiorny projekt Zagłady położył kres obecności żydowskiej w Polsce, która przez tak wiele stuleci określała charakter ziem Rzeczypospolitej. Z tych wszystkich powodów ciąży na nas obowiązek poznawania i krzewienia wiedzy o przeszłości.

Rozbiory zmieniły oblicze ziem polskich, oddziałując również na kulturę mieszkających tu Żydów, których przywiązanie do polskości od XVIII wieku stawało się wyraźniejsze, a to dzięki związkom ekonomicznym z dworem i kulturą szlachecką. Sejm Wielki nie zdołał przyjąć ustawy regulującej status ludności żydowskiej, co rzutowało na całość stosunków tej grupy społecznej w XIX wieku. O tych nieudanych próbach, zaangażowaniu Żydów w polskie sprawy narodowe podczas insurekcji kościuszkowskiej, a także losach społeczności żydowskiej w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim do połowy XIX wieku oraz udziale w powstaniu listopadowym szczegółowo pisze Paweł Fijałkowski. Warto dodać, że Tadeusz Kościuszko – po objęciu dowództwa powstania i złożeniu na krakowskim rynku przysięgi narodowi polskiemu – udał się do Starej Synagogi na Kazimierzu, gdzie wygłosił

odezwę do Żydów, dając wyraz swojemu przekonaniu o konieczności równouprawnienia wszystkich stanów i obywateli. Z perspektywy czasu, w 1859 roku, tak pisał o tych zdarzeniach Joachim Lelewel:

Kiedy [w] 1794 [roku] rozpacz uzbrojona stolicę, Żydzi niełękali się śmierci, zmieszani z wojskiem i ludem dowiedli, że niebezpieczeństwo niejest jim straszne, a sprawa ojczyzny jest miłą. [...] A potem na Pradze krwią własnego pólku ojczyźnie zasłużyli się.

Konstytucja Księstwa Warszawskiego z 1807 roku wprowadziła równość wszystkich obywateli – bez względu na wyznanie. Jednakże przyjęty rok później dekret księcia warszawskiego Fryderyka Augusta I zawiesił prawa polityczne i obywatelskie Żydów na 10 lat. Jednocześnie mieszkający na obszarze Księstwa Żydzi w latach 1808–1811 podlegali, podobnie jak reszta obywateli, służbie wojskowej, co stanowiło przedmiot sporu między Żydami postępowymi – popierającymi także tę formę asymilacji – a ortodoksami, którzy upatrywali w tym zagrożenie dla tradycyjnego życia religijnego. W późniejszych latach w wyniku interwencji ortodoksów władze zniosły obowiązek służby wojskowej dla Żydów, pozostawiając możliwość służby ochotniczej.

Ustawa konstytucyjna Królestwa Polskiego z 1815 roku nie wspominała o Żydach, legitymizując *de facto* dotychczasowe ograniczenia. W porównaniu z sytuacją Żydów w zaborach austriackim i pruskim ich położenie w zaborze rosyjskim było zdecydowanie niekorzystne. Cesarz austriacki Józef II już w 1789 roku wydał patent tolerancyjny, a w Prusach Fryderyk Wilhelm I wprowadził podobną regulację w 1797 roku, co dawało Żydom znacznie szersze możliwości rozwoju społecznego. Należy jednak pamiętać o tym, że państwa zaborcze traktowały politykę wobec Żydów jako element polityki wewnętrznej, mającej służyć wykończeniu polskości na anektowanych ziemiach i dążącej do uczynienia z tej mniejszości forpoczty odpowiednio: rusyfikacji i zniemczania.

W tak skomplikowanej sytuacji prawnej działalność pojedynczych Żydów na rzecz sprawy polskiej była efektem indywidualnych decyzji i wrażliwości społecznej, która kształtowała się między innymi pod wpływem polskiej inteligencji, nie zawsze życzliwej tej grupie. Sprawę dodatkowo komplikowały wspomniane już wewnętrzne podziały w obrębie społeczności żydowskiej, wyraźnie spolaryzowanej i podzielonej na oświecone elity popierające asymilację i konserwatywne masy przywiązane do tradycyjnej obyczajowości i religijności. Dychotomia ta miała często również wymiar ekonomiczny – postępową awangardę stanowiły między innymi rodziny odnoszące sukcesy na polu finansowo-przemysłowym.

W roku 1825 rząd Królestwa Polskiego utworzył Komitet Starozakonnych, skupiający Polaków, wraz z Izbą Doradczą, w której skład wchodził również Żydzi, w tym uczonego i wynalazcę Abraham Stern, a także Symcha Bunim z Przysuchy, jeden z ważniejszych przywódców chasydzkich. Komitet postulował radykalną reformę starozakonnych, jako najwłaściwsze środki do osiągnięcia tego celu wskazywał na przykład: utworzenie szkoły rabinów oraz szkół elementarnych bez języka hebrajskiego, cenzurę ksiąg hebrajskich czy przekład Talmudu na język polski. Według członków Komitetu w pierwszej kolejności dokonać się powinna „reformacja moralna” Żydów, a dopiero w miarę jej postępu możliwe byłoby zniesienie ograniczeń lub przyznanie praw obywatelskich lub politycznych. Nie brano pod uwagę umożliwienia Żydom pracy na roli, karier urzędniczych ani przynależności do cechów. Proponowano natomiast zatrudnianie ich do prac publicznych, w górnictwie, leśnictwie czy przy budowie dróg, co *de facto* w jeszcze większym stopniu upośledzało ich pozycję. Przeciwno wszystkim tym „reformom”, w tym „moralnej”, wystąpili żydowscy członkowie Izby Doradczej. Część planów została jednak zrealizowana, w 1826 roku powstała chociażby Szkoła Rabinów, która w kolejnych latach odegrała znaczącą rolę w kształceniu żydowskich elit intelektualnych.

W latach 1827–1830 car Mikołaj I wydał wiele antyżydowskich ukazów. Maurycy Mochnecki, uczestnik i kronikarz powstania listopadowego, tak oceniał sytuację: „[Car] ukrócił tę jedyną, tę ostatnią swobodę izraelitów w państwie swoim [...]. Przyjaciół Moskwy w polskich guberniach odmienił w przeciwników”.

W roku 1846 Warszawę odwiedził słynny brytyjski filantrop Moses Montefiore, podróżujący do cara Mikołaja I. Zwrócili się wówczas do niego z prośbą o wstawiennictwo w celu „zniesienia ucisku” chasydscy liderzy: Icchak Kalisz z Warki i Icchak Meir Alter z Góry Kalwarii. Car nie odpowiedział jednak na te apele.

Tymczasem w austriackiej Galicji przedstawiciele elit żydowskich nie pozostali obojętni wobec polskiego ożywienia narodowego w 1846 roku. W krakowskiej Starej Synagodze, gdzie pół wieku wcześniej swoją odezwę wygłosił Tadeusz Kościuszko, mowę wspierającą powstanie krakowskie przedstawił jego uczestnik, działacz żydowski i prawnik Maurycy Krzepicki, zaangażowany również w powstanie wielkopolskie w 1848 roku. W powstańczej agitacji wsparł go rabin Dow Ber Meisels, o którego zaangażowaniu patriotycznym w zaborze zarówno austriackim, jak i rosyjskim obszernie pisze Marek Gałęzowski. Jako senator Rzeczypospolitej Krakowskiej Meisels od 1846 roku zabiegał o zniesienie przepisów dyskryminujących Żydów. Krokiem ku temu była konstytucja kwietniowa z 1848 roku, wprowadzająca w Cesarstwie Austriackim równość wobec prawa wszystkich obywateli, bez względu na wyznanie. Definitywnie i trwale postulat ten zrealizowano jednak dopiero w 1867 roku w konstytucji grudniowej, już w ramach monarchii austro-węgierskiej.

W kontekście zaangażowania Żydów w polskie dążenia niepodległościowe warto przywołać także inicjatywę Adama Mickiewicza stworzenia legionu żydowskiego mającego wspierać Turcję w wojnie krymskiej przeciwko Rosji (1853–1856). Idea Mickiewicza znalazła podatny grunt wśród tureckich elit, a ponieważ finansowo zobowiązali się wesprzeć ją bankierzy – Alfons Rothschild z Francji i Abraham Salomon Camondo z Turcji – miała szansę powodzenia. Armand Lévy, ówczesny sekretarz wieszcza, wspominał (jak podaje Roman Brandstaetter za relacją spisaną przez Władysława Mickiewicza):

Widzieliśmy już nadchodzący dzień, kiedy rozwinięty będzie sztandar Machabeuszów. Mickiewicz uradowany mówił mi: jeżeli wkraczając do Polski, zdołamy żydowskim naszym pułkiem pociągnąć za sobą Żydów jednej bóżnicy, chłopcy wątpić nie będą w powodzenie, bo znając przezorność Izraelitów, powiedzą sobie: pewnym musi być powodzenie, skoro Żydzi łączą się z powstaniem. I jak lawina toczyć się będziemy z wzrastającą naszą legią od bóżnicy do bóżnicy, od wioski do wioski, w głąb samej Polski i Litwy.

W Królestwie Polskim Dow Ber Meisels – od 1856 roku rabin Warszawy – próbował porozumieć się w sprawie równouprawnienia Żydów z margrabią Aleksandrem Wielopolskim jako dyrektorem Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W wyniku tych zabiegów od 1861 roku Żydzi mogli być wybierani do rad miejskich, powiatowych i gubernialnych, w kolejnym roku zniesiono między innymi ograniczenia dotyczące nabywania majątków, osiedlania się czy działalności we wspólnych z chrześcijanami organizacjach cechowych, a w 1866 roku dopuszczono Żydów do służby państwowej.

Wielopolski skwitował te osiągnięcia w rozmowie z rabinem Meiselssem słowami: „[...] odtąd Żydzi nie mają żadnego powodu mieszania się w pewne rzeczy” (cyt. za: S. Hirszhorn, *Historja Żydów w Polsce*), mając na myśli sprawy patriotyczne. Meisels poszedł jednak inną drogą i zbliżył się do kręgu Andrzeja Zamoyskiego, o czym także traktuje artykuł Marka Gałęzowskiego, szczegółowo przedstawiający zaangażowanie Żydów w powstanie styczniowe. Odnotujmy tu jedynie, że w 1863 roku Żydzi stanowili 2% spośród 9700 osób aresztowanych za udział w tym zrywie niepodległościowym. Z kolei liczbę Żydów zabitych przez powstańców pod zarzutem szpiegostwa na rzecz Rosjan szacuje się na 6% spośród około 850 osób.

Po skutecznym zamachu na cara Aleksandra II w 1881 roku znów wprowadzono w Królestwie Polskim restrykcje ograniczające prawa obywatelskie Żydów. W spisek Narodnej Woli bezpośrednio zaangażowana była – razem z sześcioma innymi osobami – petersburżanka Hesia Helfman, urodzona w żydowskiej rodzinie. Stało się to pretekstem do fali pogromów (także w Warszawie) i kampanii antysemickiej, które ogarnęły całe Imperium Rosyjskie. W roku 1882 ogłoszono tzw. prawa majowe, dotkliwie dyskryminujące Żydów, a pogromy trwały nadal, osiągając apogeum w 1903 roku w Kiszyniowie. Pewien spokój zapanował dopiero po rewolucji 1905 roku, ale ograniczenia prawne obowiązywały aż do 1917 roku. Skutkiem między innymi tych prześladowań były masowa emigracja ludności żydowskiej do Nowego Świata i powstanie ruchu syjonistycznego oraz żydowskich organizacji socjalistycznych (w tym niepodległościowych).

Na koniec należy wspomnieć o udziale Żydów w Legionach Polskich tworzonych przez Józefa Piłsudskiego. Zapytany przez reportera „Naszego Przeglądu” w 1939 roku służący niegdyś w Legionach generał Leon Berbecki odpowiedział: „Wszyscy byli »chłopcami« Komendanta bez względu na nazwiska. Żyd walczył ramię przy ramieniu obok Polaka, robotnik – obok księcia. Polakiem był wtedy każdy, kto dobrze bił się za Polskę” (cyt. za: J. Żyndul, *Żydzi i Piłsudski*).

Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma dziękuje wszystkim osobom i instytucjom, które przyczyniły się do zorganizowania wystawy i wydania katalogu.

A Word from the publisher

We are pleased to present the catalogue to the exhibition *Shoulder to shoulder? Jews in Poland's independence aspirations 1794–1918*, opening on November 10th 2022 at the Emanuel Ringelblum Jewish Historical Institute. This is the second exhibition to take place in the shadow of Russia's ongoing invasion of Ukraine. When planning the exhibition, we of course did not know that war would break out in the east, meaning we would once again have to confront the present with the distant past. The background to this inadvertent analysis of current events is the nineteenth century and the realities of the struggle for independence while Poland was divided by the partitions of 1772, 1792 and 1795. The striving for independence lasted throughout the nineteenth century until 1918, a period marked by the shedding of blood by many generations of people living in these lands. For most of that period, Polish and Lithuanian Jews (from the lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth) did not play a leading role in the struggle for liberation. Towards the end of that process, however, they turned out to be loyal citizens of the Second Polish Republic. This exhibition and publication are an expression of our remembrance and gratitude for the gift of freedom.

2023 marks the 160th anniversary of the outbreak of the January Uprising. This was the last great national uprising in the nineteenth century, in which many Jews also took part. Some took up weapons, others provided financial and organizational support, as well as assistance in intelligence or diplomacy. Not everyone managed to survive those turbulent times unscathed, nor was everyone awarded a medal by the Independent state. Cywie Urbach wrote to Józef Piłsudski

in 1931 (an account contained in the selection of sources for Jolanta Żyndul's study):

[...] during the uprising [1863 – M.K.], as a young girl I lived in Pińczów and at the risk of our lives, I and my parents hid insurgents in our house and in the synagogue, dressing them in Jewish apparel and thus saving their lives. I am delighted that I have lived to see a resurrected Poland, but my greatest dream is to be personally presented to you, Marshal, the head of state, which I hereby dare to request.

Disseminating knowledge about the nineteenth century is extremely important also due to the tragic turn of events in the following century, which in turn shaped our generations. The horrific Final Solution carried out by Nazi Germany virtually put an end to the Jewish presence in Poland, which had for so many centuries defined the character of the Republic of Poland. For all these reasons, we have a duty to learn and spread knowledge about the past.

The partitions changed the face of the Polish territories, also affecting the culture of the Jewish inhabitants, whose attachment to all things Polish noticeably increased from the eighteenth century onwards, thanks to economic ties with the court and the culture of the country's nobility. The Great Sejm's failure to adopt a law regulating the status of the Jewish population broadly affected this social group's attitudes in the nineteenth century. Paweł Fijałkowski writes in detail about these unsuccessful attempts, the involvement of Jews in Polish national affairs during the Kościuszko Insurrection, as well as the fate of the Jewish community in the Duchy of Warsaw and the Kingdom of Poland up to the mid-nineteenth century

and participation in the November Uprising. It is worth adding that Tadeusz Kościuszko – after taking command of the uprising and pledging an oath of allegiance to the Polish nation on Krakow's market square – proceeded to the Old Synagogue in the city's Kazimierz quarter, where he made an appeal to the Jews, expressing his conviction about the need for equal rights to apply to all levels of society and all citizens. In 1859, Joachim Lelewel wrote in retrospect about those events:

When [in] 1794 the despairing capital took up arms, the Jews were not afraid of death, but united with the army and the people, proving that danger held no terrors for them, and the cause of the homeland was equally theirs. [...] And then in the Praga district, served their homeland with the blood of their own regiment.

The Duchy of Warsaw's 1807 constitution introduced equality for all citizens – regardless of religion. However, the decree of Fryderyk August I, Duke of Warsaw, adopted a year later, suspended the political and civil rights of Jews for 10 years. At the same time, those Jews living in the Duchy in the years 1808–1811 were required, like the rest of the citizens, to carry out military service, which became the subject of dispute between progressive Jews – who also supported this form of assimilation – and the Orthodox, who considered this a threat to traditional religious life. In later years, thanks to the intervention of Orthodox Jews, the authorities abolished this requirement of Jews, leaving them the possibility of voluntary military service.

The Kingdom of Poland's constitutional act of 1815 made no mention of Jews, *de facto* legitimizing the existing restrictions. Compared to the situation of Jews in the Austrian and Prussian partitions, their status under the Russians was decidedly unfavourable. Already in 1789, the Austrian Emperor Joseph II had issued a decree ensuring

tolerance, and in Prussia, Frederick William I introduced a similar regulation in 1797, which gave Jews much broader opportunities for social development. It should be remembered, however, that the partitioning states treated their policy towards Jews as an element of internal affairs aimed at eradicating all things Polish in the annexed territories and striving to make the Jewish minority a vanguard of russification and germanization respectively.

In such a complicated legal situation, activities conducted by individual Jews for the benefit of the Polish cause were the result of their own personal decisions and social sensitivity, which was influenced by among other things the attitude of the Polish intelligentsia, which was not always well-disposed to this group. The matter was further complicated by the already mentioned internal divisions within the Jewish community, clearly polarized and divided into enlightened elites supporting assimilation and conservative masses attached to traditional customs and religious discipline. This dichotomy also often had an economic dimension – the progressive avant-garde tended to be made up of, among others, families successful in finance and industry.

In 1825, the government of the Kingdom of Poland established a Jewish Committee, bringing Poles together in an Advisory Chamber that also consisted of Jews, including the scholar and inventor Abraham Stern, as well as Symcha Bunim from Przysucha, one of the most important Hasidic leaders. This Committee postulated a radical reform regarding the Jewish population and pointed out the most appropriate means to achieve this goal, such as the creation of a school of rabbis and elementary schools without the Hebrew language, censorship of Hebrew books and translation of the Talmud into Polish. According to the Committee's members, the first thing to take place should be the "moral reform" of the Jews, and only to the extent that this progressed would it be possible to lift restrictions or grant civil or political rights.

The possibility of permitting Jews to work on the land, have clerical careers, or belong to guilds was not considered. On the other hand, it proposed employing them in public works, mining, forestry or road construction, which *de facto* disadvantaged them to an even greater degree. All these “reforms,” including the “moral” one, were opposed by the Jewish members of the Advisory Chamber. Some of these plans, however, were implemented, and in 1826 the School of Rabbis was established, an institution that in the years to come played a significant role in educating the Jewish intellectual elite.

Between 1827 and 1830, Tsar Nicholas I issued many anti-Jewish decrees. Maurycy Mochnecki, a participant and chronicler of the November Uprising, assessed the situation as follows: “[The Emperor] curtailed the one last freedom of the Israelites in his empire [...] he turned those in Polish administrative subdivisions friendly to Moscow into opponents”.

In 1846, the famous British philanthropist Moses Montefiore, on his way to visit Tsar Nicholas I, stopped off in Warsaw, where he was asked by the Hasidic leaders Yitzhak Kalisz from Warka and Yitzhak Meir Alter from Góra Kalwaria to intercede with the Emperor to “abolish oppression”. However, the Tsar did not respond to these appeals.

Meanwhile, in Austrian controlled Galicia, representatives of the Jewish elite did not remain indifferent to the Polish national revival in 1846. In Krakow’s Old Synagogue, where Tadeusz Kościuszko had delivered his address half a century earlier, a speech supporting the Krakow Uprising was presented by one of its participants, Jewish activist and lawyer Maurycy Krzepicki, who was also involved in the Wielkopolska Uprising in 1848. He was supported in this insurgent fervour by Rabbi Ber Dow Meisels, about whose patriotic involvement

in both the Austrian and Russian partitions Marek Gałęzowski writes extensively. As a senator of the Republic of Krakow, Meisels from 1846 sought to abolish the laws discriminating Jews. A step in the right direction was the April Constitution of 1848, which introduced equality before the law for all citizens in the Austrian Empire, regardless of religion. However, it was not until the December constitution of 1867 that this postulate was definitively and permanently implemented under the Austro-Hungarian monarchy.

In the context of Jewish involvement in Polish aspirations for independence, it is also worth recalling Adam Mickiewicz's initiative of creating a Jewish legion to support Turkey in the Crimean War against Russia (1853–1856). Mickiewicz's idea found much support among the Turkish elite, and since bankers Alfons Rothschild of France and Abraham Salomon Camondo of Turkey agreed to bankroll the initiative, it had a chance to succeed. Armand Lévy, the bard's secretary at the time, recalled (according to an account written by Władysław Mickiewicz and quoted by Roman Brandstaetter):

We could already see the day coming when the Maccabean banner would be unfurled. Mickiewicz, overjoyed, told me: if, when entering Poland, we manage to attract the Jews of one synagogue with our Jewish regiment, the peasants will have no doubts about our success, because knowing the foresight of the Israelites, they will say to themselves: success must be certain, since the Jews are involved in the uprising. And like an avalanche, we will advance with our growing legion from synagogue to synagogue, from village to village, into the depths of Poland and Lithuania.

In the Kingdom of Poland, Dow Ber Meisels – the Rabbi of Warsaw since 1856 – attempted to negotiate on the equality of Jews with the margrave or military governor Aleksander Wielopolski as director of the Government Commission on Religious Denominations and Public Enlightenment. As a result of these efforts, from 1861 Jews could be elected to town, county and administrative subdivision councils, and in the following year restrictions were lifted on the acquisition of property, places of settlement or activity in guild organizations shared with Christians, and in 1866 Jews were permitted to hold government positions. Wielopolski summed up these achievements in a conversation with Rabbi Meisels with the following words: “[...] henceforth, Jews have no reason to interfere in certain matters” (quoted in: S. Hirszhorn, *Historja Żydów w Polsce*), meaning patriotic affairs. Meisels, however, took a different view and approached Andrzej Zamoyski’s circle, as is also discussed in Marek Gałęzowski’s article, detailing the involvement of Jews in the January Uprising. Let it only be noted that in 1863, Jews accounted for 2% of the 9,700 individuals arrested for participating in the uprising. On the other hand, the number of Jews killed by insurgents on charges of spying for the Russians is estimated at 6% of about 850 people.

Following the successful assassination attempt on Tsar Alexander II in 1881, restrictions limiting the civil rights of Jews were again introduced in the Kingdom of Poland. Directly involved in the Nation’s Will conspiracy, together with six others, was St. Petersburg resident Hesia Helfman, born into a Jewish family. This became the pretext for a wave of pogroms (also in Warsaw) and an anti-Semitic campaign

that swept the entire Russian Empire. In 1882, the so-called May Laws were promulgated, severely discriminating against Jews, and pogroms continued, reaching a climax in 1903 in Kishinev. A degree of calm prevailed only after the revolution of 1905, but legal restrictions remained in force until 1917. The result of these persecutions, among other things, was a mass emigration of the Jewish population to the New World and the emergence of the Zionist movement and Jewish socialist organizations (including independence ones).

Finally, mention must be made of Jews who participated in the Polish Legions formed by Józef Piłsudski. General Leon Berbecki, who had served in the Legions, when asked in 1939 by a reporter for the publication *Nasz Przegląd* (Our Review), replied: “Everyone was treated as the Commander’s ‘boys’, regardless of their surnames. Jews fought shoulder to shoulder with Poles, workers – with princes. Back then, anyone who fought for the Polish cause was a Pole” (quoted in: J. Żyndul, *Żydzi i Piłsudski*).

The Emanuel Ringelblum Jewish Historical Institute wishes to thank all those individuals and institutions that contributed to the organization of the exhibition and publication of the catalogue.

Wstęp kuratorski

Prezentowany katalog składa się z dwóch tekstów historycznych, autorstwa dra Pawła Fijałkowskiego z Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma oraz dra hab. Marka Gałęzowskiego z Instytutu Pamięci Narodowej, które ukazują zaangażowanie Żydów w dążenia do wyzwolenia Polski spod zaborczego jarzma, artykułu o Aleksandrze (Abrahamie) Lesserze pióra Jakuba Bendkowskiego oraz dwóch części ilustracyjnych. Publikacja towarzyszy wystawie *Ramię przy ramieniu? Żydzi w polskich dążeniach niepodległościowych 1794–1918*. Zarówno ekspozycja, jak i katalog mają wydobyć z zapomnienia i szerzej naświetlić kwestię udziału Żydów w walce o odzyskanie niepodległości ojczyzny. W tekstach i materiale ikonograficznym przyjęto narrację chronologiczną.

Pierwszy z artykułów, zatytułowany *Integracja – patriotyzm – walka. Warszawscy Żydzi a sprawa polska do połowy XIX wieku*, daje szeroki obraz dążeń Żydów warszawskich do uzyskania równouprawnienia oraz warunkowanego przez nie udziału w polskiej walce o niepodległość od schyłku I Rzeczypospolitej po lata 50. XIX wieku. Pokazuje rozliczne trudności w osiągnięciu tego celu i niezrozumienie ze strony polskiej dla koncepcji wzmocnienia pozycji społecznej tej wspólnoty religijnej. Mimo wielokrotnie wygłaszanych obietnic poprawy sytuacji prawnej Żydów robiono w tej sprawie niewiele albo zgoła nic. Wiele działań jedynie pozorowano. Wielkie nadzieje wśród Żydów wzbudziło utworzenie Królestwa Polskiego w 1815 roku. Jednak i one okazały się płonne. Nawet okrycie się chwałą na polu walki za ojczyznę nie dawało szans na uzyskanie przez Żyda obywatelstwa. Polskie elity obawiały się równouprawnienia Żydów i traktowały ich jako element obcy. Ci zaś coraz bardziej interesowali się sprawami polskimi, współtworząc

tradycję narodową. Dla części z nich jedyną drogą do zgodnej koegzystencji z Polakami była integracja przez przyjmowanie obyczajów i języka polskiej większości (czego przykładem są liczne druki polskojęzyczne, takie jak modlitewniki). W rezultacie z wolna następowała przemiana Żydów w Polaków wyznania mojżeszowego. Dążenia te wywoływały jednak opór większości starozakonnych przywiązanych do tradycji, nie znajdowały też zrozumienia wśród Polaków. Powstanie listopadowe spowodowało dodatkowo, że niektórzy Żydzi, zwłaszcza maskile, jeszcze mocniej wrosli w polskie środowisko i tym usilniej zabiegali o przyznanie im równych praw. Nieliczni Polacy, jak hrabia Antoni Ostrowski, mieli świadomość tego, jak ważna była to kwestia.

Okres od końca XVIII wieku do połowy XIX stulecia ilustrują liczne ryciny, rysunki i obrazy z epoki. Są to niejednokrotnie dzieła wybitne (np. portret Antoniego Ostrowskiego pędzla Piotra Michałowskiego), częściej jednak pośledniejszego gatunku, ale niezwykle cenne ze względu na to, że nierzadko stanowią jedyne przedstawienia ówczesnych wydarzeń i ich uczestników (np. nieco imaginacyjne przedstawienie sypania wałów przez mieszkańców Warszawy w 1831 roku, wykonane w Niemczech przez Georga Benedikta Wundera). Ukazują nam panujące wówczas nastroje. Szczególną rolę wśród prezentowanych prac odgrywiają ryciny Jana Feliksa Piwarskiego i Fryderyka Dietricha.

Drugi tekst, zatytułowany „...i my polską ziemię kochamy, jak panowie”. *Żydzi w powstaniu styczniowym i na katordze syberyjskiej*, opowiada o udziale starozakonnych w powstaniu styczniowym. Koncentruje się na przedstawieniu czynu zbrojnego, a także sytuacji w Warszawie w 1861 roku, gdy dochodziło do wielu demonstracji antycarskich, w których brali udział warszawiacy: Polacy, Żydzi i Niemcy. Wszystkie te grupy tworzące miejską społeczność doświadczały carskiego ucisku, co przyczyniało się do wzrostu ich solidarności. Warszawa była więc miejscem licznych wystąpień antycarskich,

a zarazem patriotycznych, podczas których wyrażano sprzeciw wobec ograniczania swobód obywatelskich. Kluczowe momenty tych wydarzeń to manifestacje 27 lutego 1861 roku (w 30. rocznicę bitwy pod Grochowem) – kiedy zginęło pięciu mężczyzn, uroczyste pochowania 2 marca – śmierć Michała Landego, który zginął od rosyjskich kul 9 kwietnia 1861 roku, wreszcie wprowadzenie w październiku 1861 roku stanu wojennego.

To wielkie poruszenie w Warszawie dobrze oddają wykonane na gorąco fotografie, nowe wówczas medium, które pozwala nam spojrzeć na dziewiętnastowieczne ulice i twarze manifestantów – warszawiaków z tamtych lat, także tych, którzy zginęli (Michała Landego, pięciu poległych, Karola Nowakowskiego) albo zostali zesłani na katorgę. Przedstawiamy zarówno fotografie ukazujące Krakowskie Przedmieście z jadącą nim kibitką z perspektywy balkonu atelier Karola Beyera czy namioty carskich żołdaków, jak i portrety aktorów dramatu (np. członków Delegacji Miejskiej). Ci występują też na obrazach, w tym na najsłynniejszym, pędzla Aleksandra Lessera, *Pogrzebie pięciu poległych*. To ikoniczne dzieło wprowadza nas w tamte wydarzenia i oddaje nastrój ówczesnej doby. Jest ono najważniejszym eksponatem na wystawie i to wokół niego skupiają się pozostałe. Lesser, malując je, sięgnął po fotografie Beyera, które posłużyły mu niczym szkice do portretów osób ukazanych na płótnie (np. Dow Bera Meiselsa, biskupa Ludwika Platerra, Leopolda Kronenberga, pastora Leopolda Ottona, Izaaka Kramsztyka). Na wystawie dzieła te prezentujemy obok siebie, co jest ich drugim – po 1861 roku – zestawieniem, swego rodzaju spotkaniem.

Warszawa była nie tylko miejscem patriotycznych pochodów rozpędzanych przez carską policję, ale też terenem działań spiskowców, takich jak Aleksander Sochaczewski (Lejb Sonder). To z tego ośrodka, głównie ze środowiska maskilów, rekrutowali się Żydzi powstańcy styczniowi, którzy działali później w całym Królestwie.

Wielu z nich, jak choćby Maksymilian Goldsobel, było studentami bądź absolwentami Warszawskiej Szkoły Rabinów. Pamiętać przy tym należy, że nad miastem górowała Cytadela, przez którą wiodła droga na katorgę. Wielu żydowskich powstańców – także tych działających daleko od Warszawy – przez bramę twierdzy udało się na daleką Syberię, gdzie spędziło wiele lat, a niekiedy nigdy z niej nie powróciło. Wśród nich wyróżniamy grupę zesłańców przedstawionych na okładce tego albumu, aresztowanych w październiku 1861 roku za udział w obchodach rocznicy śmierci Tadeusza Kościuszki w Warszawie.

W ostatniej części katalogu przedstawiamy wybrane rysunki Aleksandra Lessera, obserwatora wydarzeń lat 1830–1831 oraz 1861–1864, oraz tekst przybliżający jego życie i twórczość. Ten malarz o duszy historyka jest dla prezentowanej wystawy szczególnie istotny – nie tylko jako autor wspomnianego obrazu *Pogrzeb pięciu poległych*. Stworzył on wiele prac ukazujących dawne dzieje Polski. Jego wkład w polskie malarstwo historyczne jest nie do przecenienia. Niektórzy jego współcześni twierdzili nawet, że bez Lessera nie byłoby Matejki. Wystawa ta jest więc dobrą okazją do przyjrzenia się zainteresowaniom artysty – zafascynowanemu sztuką i historią średniowiecza – jego sposobowi pracy i zaskakującym nieraz efektem, jakie przynosiła.

Dzieła, które pokazujemy na wystawie i w katalogu, pochodzą z kolekcji Muzeum Niepodległości w Warszawie, Muzeum Narodowego w Warszawie, Muzeum Narodowego w Krakowie, Biblioteki Narodowej, Ossolineum oraz Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma.

Ze względu na szczególną wartość zamieszczonych w katalogu źródeł wszystkie cytaty pozostawiono w oryginalnej formie, bez uwspółcześniania zapisu ortograficznego.

The curator's introduction

This catalogue consists of two historical texts, one by Dr. Paweł Fijałkowski of the Emanuel Ringelblum Jewish Historical Institute and the other by Dr. Marek Gałęzowski PhD of the Institute of National Remembrance, which examine the involvement of Jews in the pursuit of Poland's liberation from the yoke of the partitioning powers, along with a text on the life and work of the painter Aleksander Lesser by Jakub Bendkowski and two sections of illustrations. Its publication accompanies the exhibition *Shoulder to Shoulder? Jewish involvement in Poland's aspirations for independence 1794–1918*. The exhibition and catalogue are both aimed at commemorating and more broadly underlining the involvement of Jews in Poland's attempt to regain independence. The texts and iconographic material presented in the publication form a chronological narrative.

The first of the articles, entitled *Integration – patriotism – struggle. Warsaw's Jews and the Polish cause up to the mid-nineteenth century*, provides a comprehensive picture of the aspirations of Warsaw Jews to achieve equality and, dependent on that, their participation in Poland's struggle for independence. It shows the numerous difficulties in achieving that goal and the lack of understanding among Polish gentiles of the concept of normalizing the social condition of the country's second largest religious community. Despite repeated promises to improve the legal situation of the Jews, little or nothing was done regarding this issue. Many of the actions taken were merely a smokescreen. Great hopes were raised among Jews by the creation of the Kingdom of Poland in 1815. However, these also turned out to be illusory. Even a Jew covering himself with glory on the battlefield for the sake of his homeland could not rely on being given the chance to obtain citizenship. The elite of Polish society feared the idea of Jews gaining equality, treating them as a foreign element.

The Jews for their part, became increasingly interested in Polish affairs, involved themselves in them, and contributed to creating the national tradition. Some believed that the only way to harmoniously coexist and live alongside the Poles was to integrate with the Polish majority by adopting their customs and language (as exemplified by numerous print runs in the Polish language, such as prayer books). As a result, there gradually took place a transformation of Jews into Poles of the Judaic faith. These aspirations, however, provoked resistance from the majority of those attached to Jewish traditions, nor were they met with understanding by the Poles. Another national insurrection (the November Uprising) caused some Jews, especially the adherents of assimilation, to become even more strongly engaged in Polish society and more insistently seek to be granted equal rights. Few Poles, such as Count Antoni Ostrowski, were aware of the importance of this issue. Dr. Paweł Fijałkowski's text concerns the period from the end of the First Polish Republic (the Great Sejm and the Kościuszko Uprising) to the 1850s, called the "night of Paskiewicz".

This period in the struggle for an independent homeland and in it, the rights due to Jews, is illustrated by numerous etchings, drawings and paintings from that era. These are often outstanding works (for example Piotr Michałowski's portrait of Antoni Ostrowski), but more often of a lesser genre, nevertheless extremely valuable in that they are often the only representations of that period's events and their participants (for instance the rather imaginary depiction of fortifications being built by Warsaw's inhabitants in 1831, painted in Germany by Georg Benedikt Wunder). They show us the mood prevailing at that time. In particular, much space has been given over to the etchings of Jan Feliks Piwarski and Fryderyk Dietrich.

The second text, entitled "*...and we love our Polish homeland as much as you*". *Jews in the January Uprising and those deported to Siberia*, by Marek Gałęzowski, recounts the participation of Jews in the January Uprising. It focuses on the armed combat, as well as the situation in Warsaw in 1861, when there were many anti-tsarist demonstrations, in which Poles,

Jews and also Germans took part. The tsarist oppression affected them all and contributed to the growing sense of solidarity among the various groups that made up the urban community. Warsaw became the place of many anti-tsarist and patriotic speeches voicing opposition to the restriction of civil liberties. The key points of these events were the demonstrations on February 27th (on the thirtieth anniversary of the Battle of Grochów) when five men were shot dead, their official funeral on March 2nd 1861, the death of Michał Landy, killed by Russian bullets, and finally when martial law was introduced in October 1861.

This turmoil in Warsaw is well conveyed by hastily taken photographs, a new medium at that time, which enables us to see for ourselves the streets of nineteenth-century Warsaw and faces of the city's demonstrators, including those who died (Michał Landy, the five victims, and Karol Nowakowski) or were sentenced to hard labour. So here we can see not only photographs taken from the balcony of Karol Beyer's atelier, showing Krakowskie Przedmieście, a Russian covered wagon progressing down it, and the tents of tsarist soldiers, but also portraits of those involved in the unfolding drama (for example, members of the City Delegation). The latter also appear in paintings, including the most famous one by Alexander Lesser, *Funeral of the five who fell*, an iconic work that brings those events alive and reflects the mood of the day. This is the most important exhibit displayed, around which the others are concentrated. In this painting, Lesser made use of Beyer's photographs, which served as sketches for portraits of those depicted on his canvas (for instance Dow Ber Meisels, Bishop Ludwik Plater, Leopold Kronenberg, Pastor Leopold Otto and Izaak Kramsztyk). This was the second occasion (after 1861) when Beyer's photographs could be juxtaposed with Lesser's painting, and are therefore displayed next to each other.

Warsaw was not only the venue of patriotic processions dispersed by the tsarist police, but also a hotbed of conspiracy activities by such individuals as Aleksander Sochaczewski. It was here, mainly from among

the adherents of assimilation, that Jewish insurgents were recruited, who would later operate throughout the Kingdom. Many of them were students or graduates of the Warsaw School of Rabbis (for example Maksymilian Goldsobel). Meanwhile, towering over the city was the Citadel, through which led the road to Russian retribution. Many Jewish insurgents (including those operating far from Warsaw) were soon to pass through its gates to distant Siberia, where they spent many years, sometimes never to return. Among them was the group of exiles depicted on the cover of this album, arrested in October 1861 for their participation in the celebrations in Warsaw marking the anniversary of Tadeusz Kościuszko's death.

The last section of the catalogue presents selected drawings by Alexander (Abraham) Lesser, an observer of the events of 1830–1831 and 1861–1864, along with a description of his life and work. This painter with the soul of a historian is particularly important for our exhibition, being the author of the aforementioned *Funeral of the five who fell*. But not only for that reason, since he also painted many important events in Poland's early history. His contribution to Polish historical painting cannot be overestimated. Some of his contemporaries even claimed that without Lesser there could have been no Matejko. This exhibition is therefore an excellent opportunity to examine that painter's interests (art and medieval history), his way of working and its effects, which are often both fascinating and surprising.

The works presented at the exhibition and in the catalogue come from the collections of the Museum of Independence in Warsaw, the National Museum in Warsaw, the National Museum in Krakow, the National Library, the Ossolineum Institute and the Jewish Historical Institute.

Due to the special value of the sources included in the catalogue, all quotations have been left in their original form, without updating the spelling.

Bibliografia

/ References

W nawiasach zamieszczono numery stron cytatów przywoływanych w publikacji, w kolejności ich występowania. / The parentheses show the page numbers of the quotations referenced in the publication, in the order in which they occur.

Brandstaetter Roman, *Legion żydowski Adama Mickiewicza (dzieje i dokumenty)*, Warszawa 1932 [s. 21].

Caban Wiesław, *Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii carskiej w latach 1831-1873*, Warszawa 2001 [s. 202].

Cat-Mackiewicz Stanisław, *Był bał*, Kraków 2012.

Fabianowski Andrzej, *Legion żydowski - mistyczny testament Adama Mickiewicza*, „Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza”, 50, 2015, nr 8, https://rcin.org.pl/Content/68779/WA248_83376_P-I-1269_fabianowski.pdf [dostęp: 13 VIII 2022].

Fijałkowski Paweł, *Niespełnione nadzieje. Warszawscy Żydzi a cesarz Wszech Rosji i król polski Aleksander I*, <https://www.jhi.pl/artykuły/niespełnione-nadzieje-warszawscy-zydzy-aleksander-i.721> [dostęp: 11 VIII 2022].

Fuks Marian, *Żydzi w Warszawie. Życie codzienne, wydarzenia, ludzie*, Poznań-Daszewice 1992 [s. 147, 164-166].

Hirszhorn Samuel, *Historja Żydów w Polsce. Od Sejmu Czteroletniego do wojny europejskiej (1788-1914)*, Warszawa 1921 [s. 170].

Jasnowski Paweł, *Integracja galicyjskich Żydów w świetle lwowskiej „Ojczyzny” (1881-1892)*, „Kwartalnik Historyczny”, 123, 2016, nr 3, http://www.kh-ihpan.edu.pl/images/KH2016-3/2_jasnowski.pdf [dostęp: 13 VIII 2022].

Lelewel Joachim, *Sprawa żydowska w r. 1859, w liście do Ludwika Merzbacha, przez Joachima Lelewela rozważana*, Poznań 1860 [s. 13-14].

Mochnecki Maurycy, *Powstanie narodu polskiego w roku 1830 i 1831*, t. 1, Wrocław 1850 [s. 60-61].

Schiper Ignacy, *Żydzi Królestwa Polskiego w dobie powstania listopadowego*, Warszawa 1932 [s. 57-59, 92, 99, 123, 124].

Żyndul Jolanta, *Żydzi i Piłsudski. Wybór źródeł do historii stosunków polsko-żydowskich w okresie międzywojennym*, tłum. Mirosława M. Bułat, Joanna Diduszko, Regina Gromacka, Anna M. Rosner, Warszawa 2021 [s. 140, 405].

ORGANIZATOR:

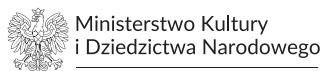
PARTNERZY:

PATRONAT HONOROWY:

FINANSOWANIE:

Projekt pn. „Organizacja wystaw dotyczących bohaterstwa Żydów w dziejach Polski” dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

PATRONI MEDIALNI:

niepodległa

Projekt realizowany w ramach obchodów stulecia odzyskania niepodległości oraz odbudowy polskiej państwowości

